
ТЕРМІН У ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКАХ

Проблема співвідношення термінологічної і загальноновживаної лексики постійно привертає увагу дослідників, проте дотепер немає єдиного погляду на цю проблему. Між загальноновживаною і спеціальною лексикою відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками (термін – загальноновживане слово і навпаки), використанні спільних словотвірних моделей тощо. Саме тому межа між загальноновживаною та спеціальною лексикою є досить умовною. Однак не всі дослідники поділяють цю думку. Дехто з них констатує повний розрив між терміном і загальноновживаним словом, інші відзначають їхню єдність. Зокрема, О. Веремчук вважає, що внаслідок “використання терміна у незвичних для нього мовних ситуаціях відбувається нівелювання термінологічної семантики, що призводить до поступового переходу слова зі спеціальним значенням до загальноновживаного лексичного фонду” [Веремчук 2010: 51]. В. М. Перерва дотримується думки, що термін, де б він не вживався, завжди залишається терміном – мовним знаком, який інформує про певний об’єкт дійсності доти, поки є цей об’єкт, він завжди готовий виконувати свою основну функцію – збереження й передавання інформації [Перерва 1981: 91–92]. Ця думка видається слушною, оскільки слова-терміни, ужиті в переносному чи образному значеннях, зберігають зв’язок зі спеціальною галуззю знань і співвіднесеність з об’єктом дійсності. На збереження зв’язку між терміном і загальноновживаним словом указує й те, що значна частина термінів є продуктом семантичної деривації в межах готового мовного матеріалу. Базою нової номінації в спеціальних термінологіях слугує загальна мова, а опорним компонентом – її змістовий бік, склад її семем. Загальноновживане слово, потрапляючи в терміносистему, набуває додаткового значення. Напр., слово **кніжка** в СУМі має 5 значень: 1. Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість (звичайно, понад 5) друкованих або рукописних аркушів; 5. *анат.* Один і з чотирьох відділів шлунка жуйних тварин, слизиста оболонка якого утворює багато складок, що прилягають одна до одної (СУМ IV: 197). Перейшовши до розряду анатомічної термінології, слово **книжка** змінило свою семантичну характеристику, що не вплинуло на основне його значення. Унаслідок цього основне загальнономовне поняття, назване цим словом, у процесі свого розвитку переростає в ширше наукове поняття.

Оскільки немає єдності в розв’язанні названої вище проблеми, то немає й одностайної думки щодо місця спеціальної лексики в загальнономовних словниках. На нашу думку, проблема введення термінів до загальнономовного словника впливає з його завдань: описати лексичний арсенал, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства. Залежно від обсягу й призначення словника окреслюють основні шари лексики майбутньої лексикографічної праці. Цьому значною мірою сприяє

надійна джерельна база, на основі якої створюється реєстр словника. До загальнономовного словника, крім загальноновживаної нормативної лексики, входить і галузева лексика. Відомо, що словниковий склад мови активно поповнюється саме за рахунок термінологічної лексики. За підрахунками вітчизняних та зарубіжних учених, понад 90 % нових слів, що з'являються нині в сучасних європейських мовах, належить до спеціальної (термінологічної) лексики. Збільшення кількості термінів суттєво випереджає зростання загальноновживаних слів [Рычкова 2007: 154]. Вибрати з цієї кількості важливий для користувача термін дуже непросто.

Питання добору термінів у кожному окремому випадку укладачі розв'язують довільно і стихійно, що призводить, з одного боку, до заповнення значної частини реєстру лексемами, які не стосуються термінології, а з другого – неповноти охоплення термінів різних терміносистем. У науковій літературі є різні підходи до методики внесення до реєстру термінів і номенклатурних слів. У передмові до Словника української мови в 11-ти томах зазначено: “До реєстру Словника внесено <...> терміни і номенклатурні слова, що широко вживаються у писемній та усній мові, трапляються в популярних виданнях, у загальній (не фаховій) пресі, ввійшли в підручники з відповідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи і т. ін.” (СУМ I: VII). Орієнтація на цю настанову суперечить вимогам часу. На початок XXI ст. в українській термінології з'явилася велика кількість нових термінологічних назв, що не набули ще поширення в популярній та художній літературі й не зафіксовані словниками, але поширені в засобах масової інформації, в усному мовленні, серед них: *амбасадор*, *арт-шоу*, *бестселер*, *бігмак*, *біоепіляція* та ін. Л. С. Паламарчук наголошував на тому, що “включення до реєстру словника того чи того терміна пов'язане перш за все з його загальноприйнятністю і поширенням у лексичній системі мови” [Паламарчук 1976: 253]. На думку С. І. Ожегова, залучення термінологічної лексики до словника літературної мови потрібно пов'язувати насамперед з виходом цих одиниць за рамки спеціального чи фахового використання і входженням їх у лексичну систему загальнолітературної мови [Ожегов 1952: 85]. Дехто з дослідників уважав, що до реєстру словника варто вводити не тільки терміни, які усталилися в терміносистемі, але й їхні варіанти, дублети та синоніми, а також значення всіх багатозначних слів [Перерва 1981: 198]. На нашу думку, вводити до реєстру словника дублети, синоніми недоцільно, оскільки, з одного боку, за їх рахунок значно збільшиться обсяг словника, а з другого – порушиться одна з основних засад словника – його нормативність.

За критерієм сучасності в загальнономовній тлумачній лексикографії потрібно кодифікувати не лише актуальні терміни, що функціонували давно, а й деякі неологізми, що з'являються в термінологічному просторі. Неологізми в словнику потрібні для унаочнення сучасних змін у мові, пов'язаних зі змінами в структурі суспільства, у матеріальній та духовній його культурі [Щерба 1966: 75]. Уводячи термін до словника, варто враховувати також його місце в загальнолітературній мові. С. І. Головащук вважає, що великий загальнономовний словник має відбити термінологічну (професійну) лексику

з огляду на її суспільну роль і значення як засобу спілкування [Головащук, 1976: 51]

Узагальнивши погляди дослідників на проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасних загальномовних лексикографічних праць, виділяємо такі основні критерії введення термінів до загальномовних словників: суспільна роль термінів, загальноприйнятність і поширення в лексичній системі мови, комунікативна значущість терміна.

Крім названих критеріїв, розроблення наукового підходу до лексикографічного опису термінів і професіоналізмів ґрунтується на розв'язанні основних теоретичних питань: що таке “термін, термінологічна та професійна лексика”, установлення обсягу понять, названих терміном, критеріїв їх виділення; визначення меж спеціальної лексики.

У визначенні терміна на перший план виходить співвідношення терміна і поняття, оскільки будь-яка наука є чіткою системою взаємопов'язаних між собою понять, виділення яких відбувається на основі наукового узагальнення суттєвих (основних) ознак. Поняття нерозривно пов'язане з матеріальною мовною оболонкою – словом. Отже, однією з основних ознак терміна є належність його до лексичної системи мови, він має дві властивості: з одного боку, він лексис, тому що виконує номінативну функцію, з другого, – логос, що забезпечує зв'язок слова-терміна і поняття [Симоненко 2010: 14]. Сукупність спеціальних найменувань різних галузей знань, які вживаються у сфері професійного спілкування та втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини, становлять термінологію, до складу якої входять загальнонаукові, міжгалузеві та вузькогалузеві терміни. Загальнонаукові та міжгалузеві терміни мають бути максимально представлені в загальномовних словниках, місце ж вузькогалузевих термінів – у галузевих словниках.

Особливої уваги потребує введення до реєстру термінів, які перебувають на протилежних полюсах терміносистеми: неологізми, терміни, що втратили свою актуальність, а також критичний підхід до термінологічних надбань доби українізації 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. Поповнення українського термінофонду неологізмами створило певну проблему словникам у плані освоєння нових запозичень, їх пристосування до різних терміносистем. Найдискусійнішою в українському мовознавстві залишається проблема словотвірного освоєння нових запозичень [Городенська 2009: 3–4], оскільки навіть у різних новітніх словниках спостерігається різнобій у їх написанні (*он-лайн* – *онлайн*; *попмузика* – *поп-музика*, *бодібілдинг* – *бодибілдинг*, *бодигард* – *бодігард* та ін.).

Оновлення наукової термінології об'єктивно відтворює багатоступеневий процес пізнання. Сучасний загальномовний словник поповнився значною кількістю термінів, усталених та нових терміносистем, серед них: суспільно-політична, юридична, медична, спортивна, мистецька, технічна та інші терміносистеми, активізувалося використання конфесійної лексики. Фіксація неологізмів у словнику значно відстає від поповнення словникового складу мови.

Лишається дискусійним і питання щодо розрізнення власне термінів і професіоналізмів. З професійною лексикою тісно пов'язана термінологічна

лексика – слова і словосполучення, які із вузькоспеціальної сфери потрапивши в мову масової комунікації, стали поширеними в непрофесійному колективі. Проте між термінологічною і професійною лексикою наявні істотні відмінності. “У професійній лексиці, – відзначає В. О. Винник, – немає назв для широких категорій однакових чи подібних реалій. Професіоналізми виникають стихійно на власній мовній основі (найчастіше через звуження семантики загальноновживаних слів), а галузеві терміни творяться переважно свідомо, здебільшого з використанням іншомовних слів та словотворчих засобів” [Винник 2004: 537–538]. Професіоналізми часто вживають паралельно з термінами і вони є їхніми синонімами, напр.: *старший помічник* – *старпом*. Перебуваючи за межами літературної мови, обслуговуючи обмежену сферу вживання, професіоналізми згодом виходять за межі певної професії і стають загальноновживаними. На думку Г. Н. Скляревської, професіоналізми мають бути відмежовані від термінів (за ознаками недиференційованості, експресії, стилістичної забарвленості), розмовної лексики (за ситуативною зумовленістю, обмеженістю сфери функціонування) та жаргонізмів [Скляревская 1973: 13].

Відмінність між терміном і професіоналізмом О. В. Калінін убачає в тому, що “термін – це офіційне, прийняте і узаконене в певній науці, галузі промисловості, в сільському господарстві, техніці позначення якогось поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, поширене (здебільшого в усному мовленні) серед людей якої-небудь професії, спеціальності, але не є офіційним науковим позначенням поняття” [Калінін 1971: 141]. Водночас професійне мовлення є одним “із каналів регулярного послідовного збагачення словникового складу загальноновживаної лексики” [Ожегов 1974: 23]. Увести до реєстру загальноновживаних словників усі професіоналізми неможливо. На нашу думку, залучати до реєстру словників потрібно тільки ті професіоналізми, що вийшли за межі професійних сфер. На обов’язкове представлення професійної (спеціальної) лексики вказує С. І. Головашук з огляду на її значущість для пересічного мовця [Головашук 1976: 51–53].

У словниках професіоналізми супроводжують ремаркою *розм.*, напр.: **кукуру́дзник**, а, ч., *розм.* Легкий навчально-тренувальний літак, який під час Вітчизняної війни використовували для бойових завдань (СУМ IV: 388).

Серед науковців немає єдиної думки з приводу частиномовної репрезентації термінологічної лексики в загальноновживаних словниках. Поширеною є думка, що всі різновиди спеціальних понять представляють іменники та іменні словосполучення, які з їхніми широкими семантичними можливостями здатні вичерпати основний склад термінонайменувань [Даниленко 1971: 44]. Цієї думки дотримується й О. С. Ахманова, наголошуючи на тому, що в “європейських мовах система іменників настільки розвинута, має настільки необмежені можливості утворювати віддієслівні та абстрактні іменники, утворені від основ прикметників, що основний склад термінологічного списку для цих мов цілком може бути вичерпаний іменниками” [Ахманова 1966: 11].

Про переважне представлення термінологічної лексики іменниками в словниках свідчать дані дисертаційної праці Л. М. Томіленко, яка, аналізу-

ючи термінологічну лексику в СУМі-20, виявила близько 73 % іменникової термінології від усієї галузевої лексики, прикметникової – 20 %, дієслівної – 6 %, прислівникової – 0,8 % [Томіленко 2010: 10–12].

Зважаючи на те, що термінологія є певною системою назв понять про предмети, якості, процеси, набір термінованих понять значно ширший, ніж семантичні можливості іменника, тому для відбиття цих понять у мові залучають й інші граматичні одиниці: прикметники, дієслова, рідше – прислівники. До реєстру словників уводять, зокрема, прикметники, що мають самостійне значення, називаючи конкретні поняття, у цій же словниковій статті за наявності подають субстантивовані прикметники, напр.: **прямокрілий**, а, е. 1. Який має прямі крила. 2. у знач. ім. **прямокрілий**, лих, мн. Ряд комах, які мають гризучі ротові органи, дві пари прямих, добре розвинених крил (СУМ VIII: 369). Деякі прикметники, маючи самостійне значення, разом з тим можуть бути складником термінів-словосполучень, які також подають в цій самій словниковій статті, напр.: **прямовісний**, а, е. Спрямований по вертикалі; вертикальний... **Прямовісна лінія** – вертикаль. *Прямовісна лінія, що проходить через око спостерігача, перетинає небесну сферу в точці зеніту* (Астрономія, 1956, 17) (СУМ VIII: 368).

Дієслова позначають поняття дії або процесу, напр.: **накручувати**, ую, уеш, *недок.* **накрутіти**, учу*, у*тиш, *док.* 4. Приводити в дію мотор, механізм і т.ін. Такі терміни повинні супроводжуватися відповідними ремарками. Віддієслівні іменники на **-ння**, **-ття** вказують на наслідки процесу. У словниках їх тлумачать здебільшого через відповідні дієслова, з якими вони словотвірно пов'язані, напр.: **накручування**, я, с. Дія за знач. **накручувати** (СУМ V: 112). Нам видається доцільним тлумачити такі іменники, особливо, якщо їхні твірні дієслова багатозначні.

За структурою терміни поділяють на терміни-однослови і терміни-словосполучення. На сучасному етапі значно активізувалося творення термінів-словосполучень, що зумовлено складністю наукових понять, тенденцією до створення точних, умотивованих термінів, які об'єктивно вказують на системні поняттєві зв'язки, напр.: **дивіденд**, -у, *фін.* Прибуток, отримуваний щорічно акціонерами пропорційно вкладеному капіталу...; **д. акумульований** – дивіденд, що не був за якихось причин вчасно виплачений акціонером, аналогічно: **д. опційний**..., **д. попередній** (НСЗ: 66). Терміни-словосполучення розробляють переважно в словниках біля опорного слова в кінці словникової статті. У СУМі терміни-словосполучення представлені обмежено.

Термінологічна лексика має розгалужену класифікаційну структуру в різних аспектах: семантичному, стилістичному, словотвірному та ін., що передбачає важливість її семантичної характеристики. У тлумаченні термінів у загальномовних словниках постають певні труднощі, пов'язані з належністю терміна до системи спеціального призначення. Тлумачення в словнику – це не лише перерахування основних ознак позначуваного предмета, але й визначення меж уживаного слова.

Витлумачуючи терміни в загальномовних словниках, потрібно уникати енциклопедичних тлумачень, оскільки об'єктом опису в енциклопедичних

словниках є наукове поняття (план змісту), у філологічних словниках – мовне значення. В енциклопедичних словниках наявні два аспекти: один із них (власне визначення) сформований під контролем системи термінів, інший (пізнавальний) – на основі елементів енциклопедичного знання. Вихідним для опису в тлумачних словниках є слово (план вираження, зокрема й термін), яке матеріалізує в загальному вживанні певний змістовий комплекс (позначуване) як елемент структури мовної семантики [Толикіна 1974: 45]. Істотних відмінностей у тлумаченні термінів і не термінів не повинно бути, тому що терміни вводять до реєстру загальномовного словника як слова, освоєні літературною мовою, майже кожне слово загальної мови потенційно і реально може бути терміном у певній терміносистемі і загальноновживаним. Напр.: **чашка**, и, ж. 1. Невелика посудина... 3. *бот.* Віночок квітки подібної форми. 4. *анат.* Надколінна кістка; чашечка (СУМ XI: 285).

У науковій літературі терміни репрезентують інформацію про наукові поняття в певній галузі. Переходячи до загальномовного вжитку, вони передають найзагальніші елементи знання про основні об'єкти, явища, процеси тощо окремих сфер діяльності.

Незважаючи на значні здобутки в українській практичній та теоретичній лексикографії, залишається ще низка не розв'язаних проблем, що стосуються вироблення єдиних методологічних засад створення словників різних типів і різного призначення та ін. Праця лексикографів багатогранна, вона потребує високого інтелекту, професіоналізму та самовідданості слову.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

НСЗ – Туровська Л.В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. Словник. – К.: Довіра, 2008. – 271 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

Ахманова 1966 – Ахманова О. С. Предисловие // Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1966. – С. 3–19.

Веремчук 2010 – Веремчук О. Стилiстична транспозицiя термiнологiчної лексики в сучаснiй українськiй мовi (кодифiкацiйний аспект). – Рiвне, 2010. – 223 с.

Винник 2004 – Винник В. О. Професiоналiзм // “Українська мова”. Енциклопедiя / Редкол.: Русанiвський В. М. (спiвголова), Тараненко О. О. (спiвголова), Зяблюк М. П. та iн. – 2-е вид., випр. i доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедiя” iм. М. П. Бажана, 2004. – С. 537–538.

Городенська 2009 – Городенська К. Г. Новi запозичення i новотвори на тлi фонетичної та словотвiрної підсистем українськiй лiтературної мови // Українська термiнологiя i сучаснiсть: Збiрник наукових праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 3–9.

Головащук 1976 – Головащук С. І. Перекладнi словники i принципи їх укладання. – К.: Наукова думка, 1976. – 246 с.

Даниленко 1971 – Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7–67.

Калинин 1971 – Калинин А. В. Лексика русского языка. – М., 1971. – 141 с.

Ожегов 1952 – Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопросы языкознания. – 1952. – № 2. – С. 85–103.

Ожегов 1974 – Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.

Паламарчук 1976 – Паламарчук Л. С. Терминологическая лексика в общеязыковом (филологическом) словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 250–257.

Перерва 1981 – Перерва В. М. Перерождаются ли термины в общем употреблении // Современная русская лексикография. – Ленинград: Наука, 1980–1981. – С. 89–97.

Рычкова 2007 – Рычкова Л. В. Многоязычные базы данных в терминологии и терминологии // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения. – Иваново, 2007. – С. 154–156.

Симоненко 2010 – Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія в лексикографічному опрацюванні // Збірник матеріалів науково-практичної конференції “Українська наукова термінологія. Суспільні та гуманітарні науки”. – К., 2010. – № 3. – С. 13–22.

Скляревская 1973 – Скляревская Г. Н. О соотношении понятий “разговорное” и “просторечное”: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1973. – С. 13.

Толикина 1974 – Толикина Е. Н. Термин в толковом словаре (к проблеме отбора) // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – М.: Наука, 1974. – С. 45–57.

Томіленко 2010 – Томіленко Л. М. Галузева термінологія в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови (лексико-семантичний та словотвірний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2010. – 16 с.

Щерба 1966 – Щерба Л. В. О словарях живого литературного языка // Современная русская лексикология. – М.: Наука, 1966. – С. 74–77.

Ljudmyla Symonenko

TERM IN COMMON LANGUAGE DICTIONARY

In the article the main problems connected with lexicographic representation of terms in common language dictionaries are characterized. The dictionary compilers face two main problems: the problem of dictionary content and the problem of interrelation between common used and special lexis. There is still no generic view of these problems. The dictionary compilers decide what terms to choose for the dictionary at their pleasure. But modern criteria demand new approaches to terms' representation in common language dictionaries: social role of terms, orthodoxy and abundance in the lexical system of language, communicative significance, etc.